

Пухонська О. О.

Національний університет «Острозька академія»

ХУДОЖНЯ СПРОБА РОЗРИВУ ТОТАЛІТАРНОЇ РАМКИ В «ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ З УКРАЇНСЬКОГО СЕКСУ» О. ЗАБУЖКО

Запропонована стаття є дослідницькою спробою з'ясувати особливості української культурної свідомості перших років Незалежності. Важливим у цьому аспекті є чинник осмислення сутності посттоталітарної пам'яті й наслідків радянської тоталітарної травми в процесі формування українцями постзалежної ідентичності. Аналізований у статті роман О. Забужко свого часу став тим художнім віддзеркаленням дійсності 1990-х, яке отримало максимально широкий спектр дослідницьких інтерпретацій. Порушуючи проблеми жіночої емансипації, деколонізації, психоаналітичної рецепції національної травми, твір відкрив дослідникам-гуманітаристам широкий простір для вивчення посткомуністичної людини й культури.

В літературі перших років Незалежності одним із наріжних літературних акцентів є власний досвід героя чи родинна трагедія тоталітарного терору. Людський вимір травми, пов'язаний із втратою ідентичності чи історії цілої нації, стає потужним стимулом для переосмислення минулого. Роман О. Забужко досить ґрунтовно ілюструє механізм впливу такої травми на творчу особистість, а також на становище всієї нації, на процес формування незалежної держави.

Авторка статті зосереджує дослідницьку увагу на проблемах браку пам'яті, відсутності механізмів подолання культурної амнезії, пережитих дитячих травмах, закритості тоталітарного світу й неможливості творчій особистості повноцінно самореалізуватися в просторі «заблокованої культури». Намагання героїні роману вирватися із силового поля тяжіння пострадянської травми – це прообраз української національної свідомості позбувшись руйнівного впливу минулого. Що, власне, і стало проблематичним тлом багатьох літературних сюжетів того часу.

Ключові слова: тоталітаризм, травма, культура, посттоталітарна пам'ять, література, ідентичність.

Постановка проблеми. Упродовж першої половини 1990-х рр. в українському, як і в багатьох інших пострадянських суспільствах, спостерігається переосмислення історії в умовах деструкції канонів і формування пострадянської ієрархії цінностей. Особливої уваги заслуговує перепрочитання минулого літературою перших років незалежності. У сферу таких роздумів цілком вписується роман О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу» (1996).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням посттоталітарної рецепції минулого, в контексті якої й розглядаємо роман О. Забужко, сьогодні займаються чимало науковців. Серед них Я. та А. Ассманні, Б. Бакула, М. Гірш, Г. Госк, А. Еткінд, К. Карут, А. Матусяк. Цей перелік, звісно, не вичерпується згаданими прізвищами. Останнім часом студії пам'яті активно розвивають в Україні В. В'ятрович, Г. Грінченко, М. Гон, А. Киридон, О. Кісь, В. Огієнко. Особливо важли-

вими є літературознавчі дослідження Т. Гундорової, І. Захарчук, Я. Поліщука.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд розриву тоталітарної рамки в «Польових дослідженнях з українського сексу» О. Забужко.

Виклад основного матеріалу. Свого часу роман «Польові дослідження з українського сексу» став знаковим у дискурсі нової української літератури. О. Забужко чи не вперше в ньому виразно зацентувала на проблемах браку пам'яті й відсутності дієвих механізмів її реконструкції й прочитання. Метонімічна проекція індивідуального світогляду на посттоталітарну свідомість суспільства очевидна тим більше, чим глибше авторка занурюється в проблеми національного характеру. Отже, зосереджуючи увагу на проблемі посттоталітарної пам'яті в романі, варто зауважити, що його авторка О. Забужко обирає доволі непростий шлях апологета в цій царині. Вона започатковує відвертий

меморіастичний дискурс української культури, скерований щонайменше на подвійну мету.

По-перше, письменниці йдеться про те, аби ословеснити замовчану пам'ять, болісний характер якої видається аж ніяк не актуальним в умовах пострадянської стагнації суспільства. П. Нора пише про своєрідне мнемотехнічне наближення минулого, коли індивід «сприймає подію в розвитку, який вважає історичним» [5, с. 38]. Для героїні «Польових досліджень...» такою подією є можливість говорити про минуле без прихованої правди. Адже саме перші роки після розпаду СРСР попри економічну, політичну чи культурну кризи видавалися найбільш сприятливими для повернення витісненої на культурні маргінеси національної травми. Героїня роману Оксана мислить себе як поколіннєвий медіум поміж пам'яттю втраченою й твореною в часі актуальному, тією, кого «заклято на вірність мертвим». Важливо відзначити, що в прагненнях вийти за межі емоційних інтерпретацій болючого досвіду авторка робить цілком вдалі спроби інтелектуального аналізу цієї травми. Імітована доповідь її героїні на так званому симпозіумі – це не лише художня історіософія. Це спроба поєднання дослідницької інтерпретації й літературної рефлексії. Якщо на початку 1990-х важко було віднайти логічні передумови наукових студій української посттоталітарної свідомості, то література мала всі шанси стати апологетом посттравматичного синдрому в суспільстві. Героїня О. Забужко тяжіє до стратегії неконвенціональної історії, яку Е. Доманська позиціонує як таку, що преферує емоційний складник, «сигналізує локацію автора в наративі, який часто розглядає історіописання як форму боротьби з різними формами утиску» [3, с. 96]. Оксана не відкидає актуальні в часі спроби повернення історичного героїзму, національної культурної й інтелектуальної спадщини. Однак вона не схильна до історичного пафосу, сприймаючи минуле передусім як утрачений голос мертвих, котрим вона мала б стати. Вербалізація пам'яті в її випадку – це пошук голосу й смислу. Ці два поняття не стільки антропоцентричні, скільки акмеологічні, ідейні. Вона дошукується, наприклад, голосу в'язнів гулагівських таборів, не лише аби вчергове оприятити жахливу нетиповість знецінення людини, а насамперед аби виявити руйнівні наслідки цього процесу у свідомості суспільства сучасного.

Вербалізація замовчуваної пам'яті важлива для Оксани також з особистих інтересів. Вона – носій тоталітарної травми, індивід, позбавлений власної тожсамості, «недоособистість», вихована

в «найкращих» традиціях режиму, основними методами якого були страх і віра у псевдореальність, які, покликаючись на думку Франсуа Фюре, мали й зворотну дію: стали загрозливою небезпекою радянському комунізмові [6, с. 707]. Ословеснення травми – це також ословеснення себе самого. Героїня стверджує, що «ти втомилася *не бути* в цьому світі» [4, с. 36]. Це свідомий протест, що наростає, супроти витіснення особистості з суспільного буття, як і витіснення України з геокультурного простору світу. Її «польові дослідження» – це виявлення механізму нищення голосу цілої культури посттоталітарним режимом, картографування простору, який А. Безансон означає як «територію деконструкції умов і душ» [1]. Вербалізація – це привертання уваги метафоричної публіки до пам'яті, що досі не зайняла чільного місця поруч із віктимним досвідом посттоталітарної Європи в цілому. Про це свідчить тенденційне прагнення героїні: «Господи, як я хочу, аби ми щось *побачили*, аби нас нарешті *почули*» [4, с. 103]. А тому намагання Оксани донести умовній публіці історію власної національної трагедії є сміливою спробою вирватися поза межі деррідівського когнітивного релятивізму, за яким істина не існує поза контекстом висловлювання. Її висловлювання – це якраз і є пошуки колоніальної істини з перспективи постколоніальної.

По-друге, що витікає з повищих зауваг, авторці роману, окрім вербалізації, йдеться також про психоаналітичний ефект терапії досвідченої травми, що, за теорією З. Фрейда, властиве проговоренню досвідченого болю. У цьому переконує перманентне звертання героїні до ролі й значення мови у властивих їй самопошуках. Однією з ключових проблем у романі є проблема мови, яка перманентно стає каменем спотикання й об'єктом політичних спекуляцій упродовж всього періоду Незалежності. Героїня розуміє мову не як інструмент комунікації, а насамперед як визначник національної свідомості й ідентичності, що загалом властиве етнічним націям. Мова є середовищем існування культурних кодів народу, які нищились і гібридизувалися колоніальною політикою імперської Росії, а потім і Радянського Союзу. Як уже згадувалося, З. Фрейд наділяє мову пріоритетною роллю в процесі посттравматичної терапії [7]. Так, проговорення пережитої будь-коли травми означає її оживлення в пам'яті й свідомісне пропрацювання. Травма ж, витіснена зі свідомості, позбавлена мови, тобто вербального її вияву, також позбавлена можливості бути вилікуваною. Найважливішим у цьому випадку є питання мови рідної хоча б тому,

що індивід з дитинства закорінений у ній, через неї вбирає культурні й генетичні коди нації. А тому будь-яка травма має своє «обличчя» в тій мові, яка формує людське мислення.

Перебування героїні роману в іншій країні означає також її перебування в іншій мові, якою Оксана хоч і добре володіє, однак чужа мова передбачає відсутність відчуття ментального закорінення. Йдеться не стільки про засіб спілкування, скільки про спосіб мислення. Для Оксани, вихованої в родині українських інтелігентів, наслідки радянської русифікації й творені в її ореолі візії меншовартості всього українського стали принциповим подразником у відстоюванні автентичності власної мови й культури. Свою творчу й інтелектуальну діяльність героїня скеровує на те, аби довести світові, що Україна *it is not Russia*. Відомо, що утиски української мови комуністичною владою були інтенсивні й надміру brutальні: від ліквідації та заборони періодичних видань, книг, наукових праць, арештів і розстрілів українських учених, до захоплення вчителів російської мови суттєвими доплатами. Незважаючи на жорстокість репресій саме фінансовий чинник мав чи не найбільше значення у досягненні цілей радянської русифікації.

Однією з важливих проблем, порушених у творі, є національна ідентичність. Героїня роману О. Забужко в різні способи намагається утвердити свою й за допомогою її відкрити для інших справжню Україну. Разом із тим вона відчуває явний комплекс постзалежності. Пропрацювання через проговорення травм минулого є фактично стратегічним засобом інтерпретації української культури 1990-х рр. Оксана апелює до уявної американської аудиторії, якій оповідає історію свого народу. Її адресат – увесь західний світ, для якого трагедія українського тоталітарного досвіду за період радянської окупації й далі перебуває за інформаційною завісою.

«Польові дослідження з українського сексу» О. Забужко цілком підтверджують формулу «мовної батьківщини» Г. Гадамера. Особливо виразно це проявляється в посттоталітарних дискусіях навколо питань національних орієнтирів країн пострадянського простору. Героїня твору в ідентичнісних самопошуках доходить важливого висновку, що «де я, там моя вітчизна». О. Забужко дошукується свободи через руйнування кордонів замкненої досі української культури. Спостерігаючи пострадянські реалії краю ззовні, вона пробує зрозуміти, чому ця культура досі маргінальна й для самих українців.

Т. Гундорова в постколоніальних студіях звертає увагу на такий важливий аспект, за яким «посттоталітарна свідомість постає з фундаментального відкидання правди» [2, с. 177], яка досі вважалась офіційною. Ідеологічний і політичний терор, що оточує героїню вже з перших років її свідомого життя, втручаючись найбрутальнішим чином в інтимний простір сім'ї, і водночас породжує її категоричний спротив будь-якому обмеженню. Це формує характер Оксани, зокрема її ставлення до радянського режиму. Дитячі спогади про події, пов'язані з переслідуванням батьків, частково пояснюють їх поведінку стосовно власної доньки. Батька Оксани, шістдесятника-дисидента, арештували спецслужби, внаслідок чого він відбув шість років табірною ув'язнення. Це радикально змінило атмосферу в родині, мовчання й страх подальших переслідувань стали невід'ємними елементами родинного побуту на довгий час. Героїня роману, аналізуючи своє минуле, доходить висновку, що страх – це той внутрішній монстр, що «передавався у спадок». Боятися «належало всіх чужих (кожен, хто виявляв до тебе зацікавлення, був насправді підсланий КГБ, аби вивідати, про що у вас розмовляється вдома, а потім знову прийдуть ті дяді й посадять татка в тюрму)» [4, с. 138]. Тотальна заборона природних соціальних потреб, у тім числі потреби говорити, формує в дитячій свідомості страх перед життям разом з доконечною необхідністю вирватися з рамок, у яких вона, дитина, приречена на існування лише в самій собі за умов, «коли зростаєш у квартирі, яка постійно прослуховується, і ти про це знаєш, так що вчишся говорити одразу на невидиму публіку: де вголос, де на мигах, а де й змовчати» [4, с. 108]. Відчуття постійної присутності когось іншого, чужого, ворожого в інтимному просторі переслідує героїню ціле життя. Навіть будучи далеко від фізичного простору дитячої травми, Оксана нерозлучна з нею у своїй пам'яті, пригадуючи ті події, які нашттовхують на висновок, що «от ту дівчинку й ти сама в собі не любиш, ти від підлітка намагалася тримати її в найглухішому підвальному закапелку, без хліба й води, і щоб не поворухнулася, – а вона якось примудрялася заціліти, і як її тепер втишиш – тепер, коли здається, що крім неї іншої тебе нема, не лишилося?» [4, с. 11]. Намагання виговоритися перед придуманою публікою є нічим іншим як викиданням із себе того дитячого страху, розламування рамок, можливість багатолітньої потреби говорити.

Супутнім процесом самопошуків є невідворотне бажання вирватися з-під преса минулого травматичного досвіду. Цей нав'язливий мотив переслідує Оксану впродовж цілого життя. В умовах іншої реальності він трансформується в головну мету. «Вирватися звідки» стає не настільки істотним питанням у порівнянні з пріоритетним питанням «вирватися для чого». І тут наштовхуємося на чергову характеристичну рису молодого покоління, що визначає тенденції його поведінки в 1990-х рр. Ідеться про необхідність розриву з болісною історією, оскільки вона перешкоджає розвитку особистості, мистецтва, культури в нових реаліях. Відкинути, але не обов'язково подолати травму – одна з пріоритетних тенденцій посттоталітарної культури. Упродовж сюжету героїня дошукується внутрішньої свободи, розуміючи історію своєї країни як джерело всіх особистих терпінь і негараздів. Вона апелює до трагедії цілого народу в період найбільшого тоталітарного терору (Голодомору, масових репресій), розуміючи, що страх перед її повторенням досі визначає поведінку всього суспільства. Однак пригадування й меморіалізація травм тільки дискредитує це суспільство на фоні тих культур і держав, до яких воно має рівнятися. «Взагалі все, що українці здатні про себе повідати, – то як, і скільки, і на який спосіб їх *били*» [4, с. 111]. Така заувага свідчить про існування певного напруження в процесі безкінечних спроб відкрити світові, який уже оговтався від наслідків нацистського терору в Європі та й загалом від травми Другої світової війни, інше обличчя тоталітарного радянського терору. У контексті цього питання можливості репрезентації світові автентичної, не колоніальної української культури, літератури, історії видається доволі сумнівним. А це своєю чергою провокує ще більші спроби вирватись, позбутися насадженого десятиліттями комплексу меншовартості.

В окремих випадках Оксана проявляє до певної міри саркастичну позицію щодо (не)можливості дистанціюватися від радянського минулого, бо «ситуації «коли більше нічого ні в родинній, ні в національній історії не нашкребти, то помалу звикаєш пишатися саме цим – адить, як нас били, а ми ще не вмерли» [4, с. 111]. Ця травма не тільки її особиста, вона паралізує практично всю національну культуру, формуючи в ній комплекс віктимності, що чинило руйнівний вплив на формування посттоталітарної національної ідентичності.

Розвиток культури перехідного часу характеризується браком свіжих мистецьких віянь, які могли б скласти відповідну конкуренцію домінуючому соцреалістичному мисленню. Умови, в яких опинилась Україна в 1990-ті рр., активізують особливе ставлення героїні до радянського минулого й пострадянського теперішнього. Пізнання світу з тривалою демократичною традицією свободи ще більше загострює відчуття браку свободи індивідуальної. І чим більші можливості інтелектуального розвитку, тим трагічнішою й мало перспективною постає культурна ситуація посткомуністичного світу, особливо в рідній для Оксани Україні. Вона перманентно намагається довести всім, що Україна – це окрема держава на геокультурній мапі світу, що в неї є власна тривала історія й автентична культура. Така поведінка, з одного боку, свідчить про усвідомлення героїнею-інтелектуалкою виразної й глибокої *культурної (а в тім і літературної) стагнації*, з іншого боку, показує можливі шляхи виходу з цього стану.

Спроби героїні зрушити з місця процес деконструкції культурної стагнації забезпечують самоствердження Оксани. Саме в Америці з часової й територіальної відстані вона доростає до України автентичної й незалежної. Втім, незалежної не в тому пафосно-шароварному розумінні, яке побутувало в Україні впродовж перших років після падіння СРСР, яку вона сатирично означає «ще-невмерлою», а насамперед вільної від колоніальної свідомості, здатної проявити себе як індивідуальний суб'єкт на геокультурній карті світу. Як зауважує Д. Скурчевський, однією з характеристичних ознак колонізованої культури «є її автомаргіналізація, що переростає в <...> комплекс меншовартості, особливо в культурних контактах із представниками вільних суспільств» [8, с. 396]. Це, власне, те відчуття, яке Оксана намагається перерости в процесі обґрунтованого переконування себе й оточення в праві своєї країни на заслужене місце у світовій культурі.

Висновки і пропозиції. Отже, «Польові дослідження з українського сексу» О. Забужко стали своєрідною точкою біфуркації в українській літературі періоду Незалежності, від якої спостерігаємо незворотні процеси переосмислення радянського минулого як досвіду, що призвів до широкомасштабної культурної стагнації українського суспільства. Роман ілюструє потужні спроби цілого покоління, яке сміливо взяло на себе відповідальність за створення нового виміру українськості через відкривання правдивої національної пам'яті та зведення поррахунків із тоталітарним минулим.

Список літератури:

1. Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / пер. з фр. Т. Марусик. Київ : ПУЛЬСАРИ, 2007. 136 с.
2. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. *Український літературний постмодерн*. Київ, 2005. 264 с.
3. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польськ. та англ. В. Склокіна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
4. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. Вид. 10-те. Київ : Факт, 2009. 168 с.
5. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Репи. Київ : КЛЮ, 2014. 272 с.
6. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею в ХХ столітті. / Пер. з фр. Київ : Дух і Літера, 2007. 814 с.
7. Freud S. Wstęp do psychoanalizy / tłum. W. Zaniewicki, S. Kempnerówna. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995. 414 s.
8. Skurczewski D. Literatura jako kompensacja. Inteligencja **compador** wobec dyskursu hegemonicznego (wstęp do teorii zjawiska). *(P)o zaborach, (p)o wojnie, (p)o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś* / pod redakcją Hanny Gosk i Ewy Kraskowskiej. Kraków, 2013. S. 393–409.

Pukhonska O. Ya. AN ARTISTIC BREAKING OF THE TOTALITARIAN FRAMEWORK IN THE NOVEL “FIELD WORK IN UKRAINIAN SEX” OF OKSANA ZABUZHKO

Suggested article is a researching of the peculiarities of Ukrainian cultural consciousness of the first years of 1990th after the deconstruction of the USSR. Very important factor is to understand the essence of post-totalitarian memory and the consequences of Soviet totalitarian trauma in the process of forming post-independence identities for Ukrainians. Oksana Zabuzhko's novel, analyzed in the article, became the artistic reflection of the reality of the 1990s, which received the widest possible range of research interpretations. Interpreting the problems of women's emancipation, decolonization, psychoanalytic reception of national trauma the work opened a wide space for humanitarian researchers to study post-communist man and culture.

In the literature of the first years of Independence of Ukraine one of the cornerstones of literary emphasis is the hero's own experience or the family tragedy of totalitarian terror. The human dimension of trauma associated with the loss of identity or history of an entire nation is a powerful incentive to rethink the past. Oksana Zabuzhko's novel thoroughly illustrates the mechanism of the impact of such trauma on the creative personality, as well as on the situation of the whole nation, on the process of forming an independent state.

The author of the article focuses her research on the problems of lack of memory, the lack of mechanisms to overcome cultural amnesia, the traumas of childhood trauma, the closeness of the totalitarian world and the inability of the creative personality to fully self-actualize in the space of “blocked culture”. The novel heroine's attempt to escape from the force of gravity of the post-Soviet trauma is a prototype of the Ukrainian national consciousness to get rid of the destructive influence of the past, which, in fact, became the problematic background of many literary subjects of the time.

Key words: totalitarianism, trauma, cultural, post-totalitarian, literature, identity.